O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI TA’LIM VA ILM-FAN VAZIRLIGI

ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI

“O‘ZBEK TILINING GLOBAL MAQOMI VA NUFUZINI OSHIRISH ISTIQBOLLARI”

MAVZUSIDAGI XALQARO ILMIY-AMALIY KONFERENSIYA MATERIALLARI

2026-yil
16-oktabr

O‘ZBEK TILINING MAVSUMIY MAROSIMLAR LEKSIKASIDA TURKIY AREAL MAVQEYI

THE TURKIC AREAL POSITION OF UZBEK IN ITS SEASONAL RITUAL LEXICON

DOI: 10.52773/tsuull.conf.2026.10.16/KXIA9845

Mirzaali Malika Ozar qizi
Boku slavyan universiteti
Turk dunyosi tadqiqotlari markazi direktori,
Boku davlat universiteti
Turkologiya kafedrasi doktoranti
maleyka.mirzali@icloud.com
ORCID: 0000-0001-5379-9256

Annotation. *The article examines the names of seasonal (calendar) rituals in Uzbek from a comparative-historical and areal perspective in order to determine the position of Uzbek among the Turkic languages. The material is drawn from Mahmud al-Kashgari’s Dīwān Lughāt al-Turk, the etymological dictionary of Uzbek, dictionaries of Uzbek ethnographisms and dialects, Azerbaijani explanatory and dialect dictionaries, and studies on Uyghur, Kazakh, Kyrgyz, Bashkir, Tatar and Turkmen folk calendars. The Turkic layers are analysed first: a common Turkic layer (yada toshi ~ Kashgari’s yat, xotin in rain-making rituals, Hulkar ~ Ülkər ~ ürker), a Karluk core shared with Uyghur (yilboshi ~ yil başı, qorxat ~ karhat, yoz ‘summer’), a Kipchak layer shared with Kazakh, Kyrgyz and Bashkir (boychechak ~ bayşeşek ~ bayçeçek, qantar, oqpon ~ aqpan), and an Oghuz layer represented by the Khorezm dialects and paralleled in Azerbaijani (sımäläk, alma atış, gizlanmalak). The Iranian and Arabic layer (navro‘z, sumalak ~ səməni, chilla, sada, Mehrjon, xirmon) is shown to be phonetically adapted and surrounded by Turkic ritual terms. Where etymologies are disputed (sust xotin, Kosa, sumalak), different views are presented. The data suggest that Uzbek occupies a bridging position where the Kipchak and Oghuz areas meet on a Karluk basis.*

Keywords: *Uzbek language, seasonal ritual lexicon, Turkic layers, areal linguistics, Karluk, Kipchak, Oghuz.*

Har bir tilning lug‘at tarkibida xalqning moddiy va ma’naviy madaniyatini aks ettiruvchi etnografik leksika alohida o‘rin tutadi. Bu leksikaning eng qadimiy va barqaror qismlaridan biri marosim leksikasi, xususan, taqvim-mavsumiy marosimlar nomlaridir. Mavsumiy marosimlar fasllarning almashinuvi, dehqonchilik va chorvachilik ishlarining boshlanishi va yakunlanishi, tabiat hodisalariga magik ta’sir ko‘rsatish istagi bilan bog‘liq holda yuzaga kelgan. Shu bois bu marosimlar, ularning atributlari, ijrochilari va qo‘shiqlarining nomlari xalq dunyoqarashining eng arxaik qatlamlarini saqlab kelmoqda. Biroq etnografik leksika tarixiy-genetik jihatdan bir xil emas. Uning tarkibida umumturkiy so‘zlar bilan bir qatorda turli davrlarda qo‘shni tillardan o‘tgan o‘zlashmalar ham mavjud. Jumladan, Y.Bobojonov Xorazm shevalarining etnografik leksikasida umumturkiy, arabiy, forsiy-tojikcha va baynalmilal qatlamlarni ajratadi [Bobojonov, 1997: 74].

Aynan shu xususiyati tufayli mavsumiy marosimlar leksikasi turkologiya uchun ikki jihatdan qimmatlidir. Birinchidan, marosim nomlari avloddan avlodga kam o‘zgargan holda o‘tadi va qadimiy fonetik, semantik xususiyatlarni saqlab qoladi. Ikkinchidan, marosimlar muayyan hududda yashovchi xalqlarning xo‘jalik hayoti va qo‘shnichilik aloqalari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgani uchun ularning nomlari tillararo aloqalarning izlarini o‘zida tashiydi. Areal lingvistikada til hodisasining tarqalish chegarasi izoglossa deb ataladi. Biror so‘z, uning fonetik varianti yoki ma’nosi qaysi tillarda qo‘llanishi va qaysilarida qo‘llanmasligini aniqlash tilning areal mavqeyi haqida fikr yuritish imkonini beradi.

Bu masala o‘zbek tili uchun alohida ahamiyatga ega. N.A.Baskakov tasnifiga ko‘ra, o‘zbek tili turkiy tillarning qarluq guruhi, qarluq-xorazm kichik guruhiga kiradi [Kononov, 1960: 9]. Biroq o‘zbek tili shevalari qarluq, qipchoq va o‘g‘uz guruhlariga bo‘linadi [Blažek, 2019: 67], ya’ni bu til o‘zida uchta yirik turkiy til arealining xususiyatlarini birlashtiradi. Shu sababli o‘zbek tilining mavsumiy marosimlar leksikasi uning turkiy tillar orasidagi areal mavqeyini aniqlash uchun boy material beradi. Maqolada bu leksika avval umumturkiy, qarluq, qipchoq va o‘g‘uz qatlamlarida, so‘ngra eroniy va arabiy qatlamda ko‘rib chiqiladi. Qiyoslash uchun asosan ozarbayjon tili, shuningdek, uyg‘ur, qozoq, qirg‘iz, boshqird, tatar va turkman tillari materiallaridan foydalaniladi. Misollar har bir tilning o‘z imlosida keltiriladi (ozarb. ozarbayjoncha, turk. Turkiya turkchasi, turkm. turkmancha).

Umumturkiy qatlam

Turklarning fasl va taqvim tushunchalari haqidagi eng boy ma’lumotni XI asrda Mahmud Koshg‘ariyning «Devonu lug‘otit turk» asari beradi. Koshg‘ariy yozishicha, ko‘chmanchilar yilni to‘rt faslga bo‘ladi va har uch oylik davrning alohida nomi bor. Navro‘zdan keyingi bahor boshiga *oglak ay*, undan keyingi oyga *ulug oglak ay*, yozning o‘rtasiga esa *ulug ay* deyiladi [Kaşğari, 2014: 150]. «Devon»da qish va yozning almashinuvini tasvirlovchi band ham bor: *kış yay bile tokuştı, kıŋır közin bakıştı* «qish yoz bilan to‘qnashdi, qiya ko‘z bilan qarashdi» [Kaşğari, 2014: 88]. Bu motivning izlari keyingi davrlarda o‘zbeklarning *boychechak* marosimida [İşankul, 2007: 385] va ozarbayjonlarning *Kosa-kosa* o‘yinida (*Kosa* qishni, *Keçi* bahorni ifodalaydi) kuzatiladi [AE, III, 2007: 12–13].

«Devon»dagi so‘zlar orasida mavsumiy marosimlar nuqtayi nazaridan eng qiziqarlisi *yat*dir. Koshg‘ariyga ko‘ra, *yat* maxsus toshlar bilan qilinadigan kohinlik bo‘lib, u orqali yomg‘ir, shamol va boshqalar keltiriladi, «bu turklar orasida yaxshi ma’lum» [Kaşğari, 2014: 349]. Shu o‘zakdan *yatçı* «yada toshi bilan yomg‘ir yog‘diruvchi kohin», *yatla-* «tosh bilan bulut va yomg‘ir uchun kohinlik qilmoq», *yatlat-* «kohindan yomg‘ir va shamol keltirishni so‘ramoq» so‘zlari qayd etilgan [Kaşğari, 2014: 345, 476]. Koshg‘ariydagi *yat* so‘zi o‘zbek tilida *yada toshi* birikmasida yashab kelmoqda. B.Sarimsoqov yada toshi vositasida yomg‘ir chaqirish odatini o‘zbek marosim folklorining eng qadimiy qatlamlaridan biri deb hisoblaydi [Sarimsoqov, 1986: 60]. Bu termin turkiy dunyoning keng arealida turli fonetik variantlarda saqlangan: qozoqcha *jadı taş*, *jay taşı*, qirg‘izcha *cay taş*, boshqirdcha *yeytaş*, oltoycha *cada taş* [Eflatun, 2023: 575]. So‘z boshidagi *y- ~ j- ~ c-* almashinuvi bu yerda qarluq, qipchoq va Janubiy Sibir areallarining fonetik farqlarini yaqqol ko‘rsatadi. Ozarbayjonda esa bu termin qayd etilmagan bo‘lsa-da, qurg‘oqchilikda daryo toshlari bilan bajariladigan marosimlar va *Çay daşı, Allah versin yağışı* («Daryo toshi, Olloh yomg‘ir bersin») iborasi ma’lum [AE, I, 2007: 161–162]. Demak, tosh vositasida yomg‘ir chaqirish e’tiqodi umumturkiy xarakterga ega, *yat ~ yada* termini esa ozarbayjon materiallarida kuzatilmaydi.

Yomg‘ir chaqirish marosimlarining nomlarida ham umumturkiy qatlam yaqqol ko‘rinadi, bunda *xatun* «ayol» so‘zi alohida o‘rin tutadi. O‘zbek tilining Qashqadaryo shevalarida *sustxotin, selxotin, tusxotin* variantlari qayd etilgan [Mirzayev, 1991: 75, 77, 86], Buxoro hududida esa *chele xotin, sust xotin, sut xotin, sel xotin, suv xotin* shakllari qo‘llanadi [Özdemir, Raimova Aysal, 2025: 141]. Turkmanlarda shu marosim *Süýt xatyn* deb ataladi [Sarimsoqov, 1986: 66]. Ozarbayjonda unga Naxchivan va Lankaranda *Çömçəxatın* deyiladi, ko‘plab

hududlarda esa qo‘lida cho‘michdan yasalgan qo‘g‘irchoq olib yuriladigan *qodu-qodu* marosimi o‘tkaziladi [AE, I, 2007: 156–159]. Ayol qiyofasidagi qo‘g‘irchoq, uning ustiga suv sepilishi, eshikma-eshik yurib nasiba yig‘ilishi kabi tarkibiy qismlar butun arealda o‘xshashdir. Nomning ikkinchi komponenti ham umumiy. Sh.Rahmatullayevga ko‘ra, o‘zbekcha *xotin* qadimgi turkiy tildagi *qatun* ~ *xatun* «yuqori martabali shaxsning rafiqasi» so‘zidan *q* > *x* tovush o‘zgarishi orqali hosil bo‘lgan [Rahmatullayev, I, 2000: 402]. Birinchi komponent esa har bir arealda turlicha motivlashgan. Ozarbayjoncha *çömçə* («cho‘mich») qo‘g‘irchoq yasaladigan buyumning nomidir, o‘zbekcha *sust* so‘zining kelib chiqishi haqida esa turli fikrlar mavjud (bu haqda quyida so‘z yuritiladi).

Umumturkiy qatlamga yulduzlar bilan bog‘liq taqvim nomlari ham kiradi. Ular orasida Hulkar yulduz turkumi turkiy xalqlarning xo‘jalik taqvimida muhim o‘rin tutadi. Bu nom Koshg‘ariyning «Devon»ida *ülker* «Hulkar yulduzi» shaklida qayd etilgan [Kaşğari, 2014: 46]. Surxon vohasi chorvadorlari *Hulkar*ning ko‘ringan joyiga qarab qishning uzunligini aniqlaydilar [Xaydarov, 2026: 73], ozarbayjonlarda esa *Ülkər*ning ko‘rinishi *quyruq doğdu* davrini va kuzgi ekishning boshlanishini bildiradi [Cavadova, Cavadov, 1984: 131]. Turkmanlarning *Ülker ýaşdy – gyş, dogdy – tomus* («Hulkar botdi, qish; chiqdi, yoz») maqolida yulduzning harakati fasllar almashinuvi bilan bog‘lanadi [Kısa, 2025: 243]. Turkiya turkchasida ham *ülker* Savr (*Boğa*) burjidagi yulduz turkumining nomidir [GTS]; Anado‘li xalq taqvimida *ülker fırtınası* Xizr kunlarida kuzatiladigan muhim ob-havo hodisalaridan biri hisoblanadi [Sevinç, 2023: 487]. Qozoqlarda Oy bilan Hulkarning yaqinlashuvi va *ürker*ning botishi ob-havoni oldindan aytish uchun asos qilib olinadi [Biray, 2013: 5, 7]. Qirg‘izlarda ham Oy bilan *ürkör* yulduzining yaqinlashuvi muhim taqvim hodisasi hisoblanadi [Isakov, 2012: 203]. Ko‘rinib turibdiki, so‘zning o‘zi umumturkiy, ammo uning fonetik qiyofasi areallarga ko‘ra farqlanadi. Koshg‘ariyda va o‘g‘uz tillarida (ozarb. *Ülkər*, turk. *ülker*, turkm. *Ülker*) *l* li shakl, qipchoq tillarida *-r-* undoshli *ürker* ~ *ürkör* shakllari, o‘zbek tilida esa so‘z boshida *h-* undoshi bo‘lgan *Hulkar* shakli qo‘llanadi. *L* li shaklning XI asr manbasida qayd etilgani qipchoq shakllaridagi *l* > *r* o‘zgarishini keyingi davr hodisasi sifatida taxmin qilish imkonini beradi. Shu jihatdan o‘zbekcha shakl qipchoq tillaridan ko‘ra qadimgi turkiy va o‘g‘uz shakllariga yaqinroqdir.

Nihoyat, umumturkiy qatlamga olov kulti bilan bog‘liq marosimlar ham kiradi. O‘zbek shevalarida bu odat uchun alohida termin mavjud, bu *o‘t hatladi*dir. Navro‘z bayramida katta gulxan yoqiladi, keksalar va yoshlar navbat

bilan uning ustidan sakrab o‘tadilar [Mirzayev, 1991: 107]. Termin ikki turkiy so‘zdan, ya’ni *o‘t* «olov» va *hatla-* «ustidan hatlab o‘tmoq» so‘zlaridan iborat. Xuddi shu fe’l *bo‘rini hatladi* odatining nomida ham qo‘llanadi. Ovchi otgan bo‘rining ustidan navbat bilan hatlab o‘tish odamlarni kasallik va balo-qazodan asraydi [Mirzayev, 1991: 21]. Ozarbayjonda gulxandan sakrash *ilaxır çərşənbə* oqshomida bajariladi. Hamma gulxan ustidan uch marta sakrab o‘tadi va *Ağırlığım-uğurluğum odlara...* («Og‘irligim, kulfatlarim olovga...») deydi [AE, III, 2007: 24–25]. Biroq ozarbayjon materiallarida bu odat uchun alohida termin qayd etilmagan, u *ilaxır çərşənbə tonqalı* («ilaxir chorshanba gulxani») tarzida tasvirlanadi. Demak, marosim umumiy, ammo o‘zbek tilida uning harakatini bildiruvchi maxsus termin shakllangan.

Qarluq qatlami

Umumturkiy qatlam o‘zbek tilini butun turkiy dunyo bilan bog‘lasa, uning mavsumiy marosimlar leksikasining o‘zagini qarluq qatlami tashkil etadi. «Devon» qoraxoniylar davrining, ya’ni qarluq adabiy tili muhitining mahsuli bo‘lgani uchun o‘zbek tili tarixi nuqtayi nazaridan alohida ahamiyatga ega. Shu davrning boshqa bir qarluq yodgorligi bo‘lgan «Qutadg‘u bilig»da bahorning kelishi *kurımış yıgaçlar tonandı yaşıl* «qurigan daraxtlar yashil libos kiydi» misrasi bilan tasvirlanadi [Ziyai, Yelok, 2005: 187]. Bu qatlam avvalo so‘zlarning fonetik qiyofasida namoyon bo‘ladi. Qarluq tillarida so‘z boshida qadimgi turkiy *y-* undoshi saqlanadi: o‘zbekcha *yil* < qadimgi turkiy *yıl*, *yomg‘ir* < *yağ-* + *-mur*, *yulduz* < *yultuz* [Rahmatullayev, I, 2000: 155, 167, 183]. Qipchoq tillarida bu pozitsiyada *j-* undoshi qo‘llanadi (qozoqcha *jıl*, *jañbır*, *juldız*), o‘g‘uz tillarida esa *y-* undoshi yo saqlanadi, yo tushib qoladi (ozarbayjoncha *il*, *yağış*, *ulduz*). Sh.Rahmatullayev o‘zbek shevalarida *yomg‘ir* so‘zining *yag‘mur* va *yang‘ir* variantlarini ham qayd etadi [Rahmatullayev, I, 2000: 167]; ulardan *yag‘mur* shakli qadimgi turkiy va o‘g‘uz shakliga yaqin.

Fonetik belgilar bilan bir qatorda fasl nomlarining semantikasi ham qarluq arealini boshqa areallardan ajratib turadi. Qadimgi turkiy tilda *yaz* so‘zi «yilning issiq yarmi», asosan «bahor» ma’nosini bildirgan. O‘zbek tilida esa *yoz* so‘zi «bahor bilan kuz o‘rtasidagi fasl» ma’nosini kasb etgan [Rahmatullayev, I, 2000: 161]. Ozarbayjon tilida *yaz* «bahor» ma’nosini saqlaydi, yozgi fasl uchun alohida *yay* so‘zi qo‘llanadi. P.Yavuzarslan ko‘rsatganidek, ba’zi zamonaviy turkiy tillarda, masalan, tatar tilida ham *yaz* «bahor», *cäy* (< *yay*) esa «yoz» ma’nosida farqlangan [Yavuzarslan, 2009: 131]. Shunday qilib, aynan bir umumturkiy so‘z qarluq arealida bir faslni, o‘g‘uz va qipchoq areallarining bir qismida esa boshqa

faslni anglatadi. Shu bois «bahor» tushunchasi uchun o‘zbek tilida eroniy *bahor* so‘zi asosiy o‘rin egallagan, *navbahor* «erta bahor» birikmasi ham tojik tilidan o‘zlashgan [Rahmatullayev, III, 2009: 146].

Qarluq qatlami fasl nomlaridan tashqari yangi yil tushunchasini ifodalovchi terminlarda ham ko‘rinadi. Bu jihatdan *yilboshi* termini alohida e’tiborga loyiq. Forscha *navro‘z* so‘zi bilan bir qatorda o‘zbek shevalarida uning turkiy muqobili ham qo‘llanadi: «yangi yilning boshlanish kuni (21–22 mart), shu kundan boshlab ekinlar mol-holdan qo‘riqlanadi» [Mirzayev, 1991: 39]. Qarluq guruhining yana bir a’zosi bo‘lgan uyg‘ur tilida ham Navro‘z *noruz* so‘zi bilan bir qatorda *yangi kün* «yangi kun» deb ataladi [Ziyai, Yelok, 2005: 184]. Uyg‘ur Navro‘z qo‘shiqlarida esa *yil başı* birikmasi *noruz* so‘ziga izoh sifatida qo‘llanadi: *Keldi noruz yil başı, ketti könül çirkini* «Keldi Navro‘z, yil boshi, ketdi ko‘ngil g‘ubori» [Ziyai, Yelok, 2005: 191]. O‘zbekcha *yilboshi* bilan uyg‘urcha *yil başı* o‘rtasidagi parallel bu terminning qarluq arealida chuqur ildiz otganini taxmin qilishga asos beradi. Ozarbayjon tilida esa *il* so‘zi (*y*- undoshining tushishi bilan) *ilaxır* «Navro‘zdan oldingi oxirgi chorshanba» terminida namoyon bo‘ladi [NDŞL, 2017: 139]. Shunday qilib, qarluq arealida yilning boshi, o‘g‘uz arealida esa yilning oxiri (ozarb. *axır*) birinchi o‘ringa chiqarilgan.

Qarluq qatlamining yana bir ko‘rsatkichi o‘zbek va uyg‘ur tillarida umumiy bo‘lgan, ozarbayjon materiallarida esa muqobili topilmagan marosim nomlaridir. Ulardan biri *qorxat* «qor xati» odatidir. Birinchi qor yoqqan kuni do‘stga ziyofat taklif qilingan xat olib boriladi. Xatni olib kelgan kishi tutilsa, ziyofatni xat yozgan, tutilmasa xatni olgan kishi beradi [Mirzayev, 1991: 112; Sarimsakov, 2010: 17]. Xuddi shu odat uyg‘urlarda *karhat* nomi bilan yashaydi [Ziyai, Yelok, 2005: 194]. Terminning tuzilishi ham e’tiborga molik. Unda turkiy *qor* ~ *kar* so‘zi arabcha *xat* «maktub» so‘zi bilan birikkan. Shunga o‘xshash modelda o‘zbek so‘zlashuv tilida arabcha *hut* «Hut burji; 22 fevral – 21 mart» so‘ziga turkiy *yut*-fe’li qo‘shilib, *hut-yut* «qish oxirida hayvonlar uchun yem tugaydigan ocharchilik davri» termini hosil bo‘lgan [Rahmatullayev, II, 2003: 598; Özdemir, Raimova Aysal, 2025: 143].

Qarluq qatlami ayrim hollarda qipchoq areali bilan ham kesishadi, buni Navro‘z taomining nomlari yaqqol ko‘rsatadi. Uyg‘urlarda yetti xil donadan tayyorlanadigan Navro‘z oshi eski uyg‘ur tilida *köce* deb atalgan [Ziyai, Yelok, 2005: 194]. Qirg‘izlarda *Nooruz köcö*, qozoqlarda *Nauryz köje* taomi pishiriladi [Ağaverdi Xəlil, 2013: 45; Bayrak İşcanoğlu, 2023: 26]. Ozarbayjon materiallarida bu nomga duch kelinmaydi.

Qipchoq qatlami

O‘zbek tilini qipchoq tillari bilan bog‘lovchi qatlamning eng yorqin namunasi *boychechak* so‘zidir. O‘zbeklarda erta bahor gulining nomi bo‘lgan bu so‘z ayni paytda bolalarning gul ko‘tarib eshikma-eshik yurib qo‘shiq aytadigan va nasiba yig‘adigan marosimining ham nomidir. Marosim Namangan, Farg‘ona vodiysi va Surxondaryoda qayd etilgan [İşankul, 2007: 384–385; Aşirov, Hatunoğlu, 2015: 127]. Xuddi shu modelda tuzilgan nomlar qipchoq tillarida ham uchraydi: qozoqlarda Navro‘z guli *bayşeşek* (*bay* «boylik, baraka»), qirg‘izlarda *bayçeçek ~ bayçeçekey* deb ataladi [Duran, 1997: 130–131]. Tatar tilida esa bahor o‘yinining nomi *cimçäçäk* bo‘lib, Farg‘onada yashovchi o‘zbeklar va tojiklar shu o‘yinni *boyçäçäk* deb ataydilar [Zaripova Çetin, 2004: 126–127]. Demak, «gul» ma’nosidagi ikkinchi komponent (o‘zbekcha *chechak*, qozoqcha *şeşek*, qirg‘izcha *çeçek*, tatarcha *çäçäk*) butun qipchoq arealida umumiy, *boy- ~ bay-* komponenti esa o‘zbek tilini qozoq va qirg‘iz tillari bilan birlashtiradi. Ozarbayjon tilining dialektologik lug‘atida bu so‘z qayd etilmagan; Ozarbayjonda erta bahor gullari *novruzgülü*, *qarçiçəyi*, *danaqıran* deb ataladi [ADİL, III, 2006: 500, 55; ADİL, I, 2006: 531]. Qizig‘i shundaki, qozoqlarda *bayşeşek*ning ikkinchi nomi *Navrızgül* bo‘lib [Duran, 1997: 130], u ozarbayjoncha *novruzgülü* bilan hamohangdir.

Qipchoq areali bilan yaqinlik oy nomlari tizimida ham ko‘zga tashlanadi. O‘zbek xalq taqvimida *qantar* va *oqpon* qish o‘rtasiga to‘g‘ri keladigan davrlarning nomlaridir [Sarimsoqov, 1986: 41; Özdemir, Raimova Aysal, 2025: 138]. Surxon vohasi chorvadorlari *Qantar og‘di* iborasi bilan qish chillasining tugaganini bildiradilar, fevraldan mart o‘rtasigacha davom etadigan og‘ir davrni esa *qoraqilting* deb ataydilar [Xaydarov, 2026: 74–75]. Qozoq xalq taqvimida *qantar* «yanvar», *aqpan* esa «fevral» oyining nomidir [Biray, 2013: 6]. Boshqirdlarda ham *kantar ayı* nomi saqlangan [Ağaverdi Xəlil, 2013: 24]. B.Sarimsoqov *qantar* nomini «otni qantarib, ya’ni jilovini kalta bog‘lab, kam yem bilan saqlash» ma’nosi bilan izohlaydi [Sarimsoqov, 1986: 42]. Ozarbayjon shevalarida bu o‘zak *qantarğa* «yugan» [Bayramov, 2011: 226–227] va *qantarmaq* «burmoq» (Shaki) [ADL, 2007: 277] so‘zlarida saqlanadi, biroq taqvim ma’nosida qayd etilmaydi. Shunga asoslanib, o‘zakning umumturkiy ekanini, uning taqvim terminiga aylanishi esa qipchoq-qarluq arealida yuz berganini taxmin qilish mumkin.

Bu areal aloqa o‘zbek xalq taqvimining boshqa oy nomlarida ham davom etadi. B.Sarimsoqov keltirgan oy nomlarining aksariyati turkiy bo‘lib, tabiat va xo‘jalik kuzatuvlariga asoslanadi: *oz* (mart), *o‘t yoqmas* (aprel, «uyda o‘t

yoqilmaydigan oy»), *kuk-kuk* (may, kakku sayraydigan oy), *childa* (iyun), *sorchi* (iyul, o‘tlar sarg‘ayadigan oy), *qirq kuyak* (avgust), *qoracha* (oktyabr, g‘ozlar issiq o‘lkalarga uchib ketadigan oy), *qozon* (noyabr, chorvadorlar qaytadan qozon osadigan oy), *qantar* (dekabr), *oqpon* (yanvar) [Sarimsoqov, 1986: 41]. Muallif qozoq va qirg‘iz taqvimida ham *qañtar*, *aqpan*, *kökek*, *mamır*, *qazan* kabi nomlar borligini qayd etadi [Sarimsoqov, 1986: 41–42]. O‘zbekcha *kuk-kuk* ~ qozoqcha *kökek*, *qozon* ~ *qazan*, *qantar* ~ *qañtar*, *oqpon* ~ *aqpan* parallellari o‘zbek xalq taqvimining qipchoq dasht taqvimi bilan umumiy manbaga ega ekanini o‘ylashga asos beradi. Shu bilan birga, qipchoq arealining o‘zida ham farqlar mavjud. Qirg‘iz xalq taqvimida oy nomlari asosan hayvon nomlari va sonlarga asoslanadi: *Calgan kuran*, *Çın kuran*, *Bugu*, *Kulca*, *Teke*, *Baş oona*, *Ayak oona*, *Toguzdun ayı* va boshqalar [Isakov, 2012: 201]. Bu fakt *qantar* ~ *aqpan* tipidagi nomlar ko‘proq o‘zbek, qozoq va boshqird tillarini birlashtirishini ko‘rsatadi.

O‘g‘uz qatlami

Qipchoq qatlamidan farqli o‘laroq, o‘zbek tilining o‘g‘uz qatlami asosan Xorazm o‘g‘uz shevalarida saqlangan. Y.Bobojonov fikricha, bu shevalar etnografik leksikasida turkman tili bilan umumiy so‘zlarning ko‘pligi o‘g‘uzlarning ham Xorazm aholisi, ham turkman xalqining shakllanishida ishtirok etgani bilan bog‘liq [Bobojonov, 1997: 50]. Bu o‘g‘uz izlari mavsumiy marosimlar nomlarida ham ko‘rinadi. Aynan bir marosim Xorazm shevalarida adabiy tildan farqli, o‘g‘uz tillariga yaqin fonetik qiyofada ataladi. Masalan, Navro‘z taomi adabiy tilda *sumalak*, Xorazm shevalarida esa ingichka unlili *sımäläk* deb ataladi [Bobojonov, 1997, lug‘at: 45]. Hosil bayrami adabiy tildagi *xirmon to‘yi* o‘rniga *xirman toyı* shaklida qo‘llanadi [Bobojonov, 1997: 83]; bundagi *xirman* shakli ozarbayjoncha *xırman* so‘ziga yaqin. Yozning ilk hosili pishganda marhumlar ruhiga beriladigan ehson *yaz aşı* deb ataladi [Bobojonov, 1997: 56]; bu yerda ham adabiy tildagi *yoz* emas, o‘g‘uz tillaridagi kabi *yaz* shakli qo‘llanadi. Fonetik yaqinlikdan tashqari, ayrim marosimlarning mazmuni ham ozarbayjon materiallariga mos keladi. Xorazm sayllarida yigit sevgan qiziga olma otib, muhabbatini izhor qiladigan *alma atış* o‘yini [Bobojonov, 1997: 64] Ozarbayjonda *Xıdır Nəbi* marosimlari qatorida bajariladigan *almaatma* odati bilan nomi va vazifasiga ko‘ra mos keladi [AE, III, 2007: 16–17]. Bu misollar Xorazm shevalarining o‘zbek tilini o‘g‘uz areali bilan bog‘lovchi o‘tish zonasi ekanini aytishga asos beradi.

O‘g‘uz arealining o‘ziga xos qiyofasi ozarbayjon tili materialida yanada aniq ko‘rinadi. Ozarbayjon tilining mavsumiy marosimlar leksikasida o‘zbek adabiy

tilida muqobili bo‘lmagan o‘g‘uz qatlami ajralib turadi: *Kosa-kosa* [ADİL, II, 2006: 740; AE, III, 2007: 12–13], *Xıdır Nəbi* «kichik chillaning dastlabki o‘n kuni» [AE, III, 2007: 16–19], shevalarda *xıdır* «kichik chillaning oxirgi haftasi» [ADL, 2007: 221], *boz ay* «qishning oxirgi oyi» [ADL, 2007: 63; NDŞL, 2017: 47], *Yel baba* [AE, III, 2007: 20–22], *Kövsəc* [AE, III, 2007: 11]. N.Mirzəyeva *Xıdır İlyas* va *Səddə* marosimlari nomlarini ozarbayjon folklori etnografik leksikasining qadimiy qatlamiga kiritadi [Mirzəyeva, 2014: 19]. Bu nomlarning bir qismi vazifasiga ko‘ra o‘zbek marosimlariga mos keladi. Shamol chaqirish marosimi o‘zbeklarda *Choy momo* obrazi bilan bog‘liq [Sarimsoqov, 1986: 120, 135], ozarbayjonlarda esa *Yel baba* deb ataladi; birinchi shudgor o‘zbeklarda *shoxmoylar*, *qo‘sh chiqarish* [Xaydarov, 2026: 72], ozarbayjonlarda *kotan bayramı* [AE, III, 2007: 426–427] nomi bilan nishonlanadi. O‘zbekcha *momo* va ozarbayjoncha *baba* («bobo») so‘zlarining qo‘llanishi mifologik obrazning jinsi ham areallarga ko‘ra farqlanishini ko‘rsatadi.

O‘g‘uz arealiga xos *Kosa-kosa* marosimining nomi alohida izohni talab qiladi, chunki *kosa* so‘zining kelib chiqishi haqida fikrlar turlicha. Sh.Rahmatullayev o‘zbekcha *ko‘sa* «soqoli siyrak yoki umuman chiqmagan erkak» so‘zini tojikcha *kus* «nuqson, kamchilik» so‘ziga *-a* qo‘shimchasi qo‘shilishi bilan izohlaydi [Rahmatullayev, III, 2009: 126]. S.Nişanyan ham turkcha *köse* so‘zini forscha *kūsa* «siyrak soqolli» so‘zi bilan bog‘laydi [Nişanyan, 2026]. Boshqa tomondan, so‘z o‘g‘uz tillarida (turk. *köse*, turkm. *köse*, ozarb. *kosa*) keng tarqalgan va marosim personajining nomi sifatida aynan o‘g‘uz arealida qo‘llanadi. Kelib chiqishi haqida fikrlar turlicha bo‘lsa-da, *Kosa-kosa* marosimi o‘g‘uz areali uchun xosdir.

O‘g‘uz arealining yana bir xususiyati taqvim davrlarining nomlanishida ko‘rinadi. Ozarbayjon xalq taqvimida ham davr nomlari turkiy, biroq ular oy nomi emas, tasviriy iboralardir: *qarayaz* «bahorning ilk davri, shudgor payti», *qaranquş palçıq bağlayan* «qaldirg‘ochlar in quradigan aprel davri», *quyruq doğdu* «Hulkar ko‘rinadigan yoz davri» [Cavadova, Cavadov, 1984: 130–131]. Qipchoq-qarluq arealining *qantar*, *oqpon*, *kuk-kuk* tipidagi oy nomlaridan farqli o‘laroq, o‘g‘uz arealida davrlar ko‘proq tabiat hodisasini tasvirlovchi birikmalar bilan nomlangan.

Ozarbayjon shevalari ham o‘zbek shevalari kabi marosim nomlarining boy variantliligini namoyon etadi. Navro‘z arafasida nasiba yig‘ish odati adabiy tilda *baca-baca* [ADİL, I, 2006: 195], Borchalida *bajabaja* [ADL, 2007: 36], Agjabadida *torvasallama* [ADL, 2007: 503] deb ataladi; Chambarakda Navro‘zda

bolalar birgalikda pishiradigan taomga *tatoy* [ADL, 2007: 483], Astara va Lankaranda Navro‘z kelishini bildiruvchi qo‘shiqqa *noruşud* deyiladi [ADL, 2007: 376]. Qiziqarli tomoni shundaki, nasiba yig‘ish marosimi o‘zbeklarda *boychechak* (qipchoq qatlami), ozarbayjonlarda esa *baca-baca, torvasallama* (o‘g‘uz qatlami) deb ataladi, ya’ni bir xil vazifa ikki tilda turli areal qatlamlarning so‘zlari bilan ifodalanadi.

O‘zlashmalarning turkiy zaminga moslashuvi

Turkiy qatlamlar bilan bir qatorda o‘zbek va ozarbayjon tillarining mavsumiy marosimlar leksikasida eng keng umumiy qatlamni eroniy so‘zlar tashkil etadi. Buni har ikki xalqning tarix davomida eroniy tilli aholi bilan yaqin aloqada bo‘lgani bilan izohlash mumkin. O‘zbeklarning etnogenezida turkiylashgan so‘g‘d, xorazm va baqtriya aholisi ham ishtirok etgani qayd etiladi [Aşirov, Hatunoğlu, 2015: 122]. Bu qatlamga *navro‘z ~ Novruz* (tojikcha *nav* «yangi» + *ro‘z* «kun»), *chilla ~ çillə, xirmon ~ xırman, sada ~ Səddə, Mehrjon ~ Mihrican* so‘zlari, shuningdek, arabcha burj nomlari *hamal ~ həməl, hut* kiradi [Rahmatullayev, III, 2009: 147, 239; II, 2003: 570, 598] (har bir juftlikda avval o‘zbekcha, so‘ng ozarbayjoncha shakl berilgan). Biroq bu so‘zlar turkiy tillarda passiv o‘zlashma bo‘lib qolmagan. Ular turkiy fonetikaga moslashgan, turkiy qo‘shimchalarni qabul qilgan va turkiy marosim terminlari bilan qurshalgan.

Bu jarayonni Navro‘zning asosiy marosim taomi nomi misolida yaqqol ko‘rish mumkin. O‘zbek adabiy tilida *sumalak* «bahor boshida undirilgan bug‘doy maysasining shirasiga un qo‘shib pishiriladigan taom»dir [Mirzayev, 1991: 77]. Qirg‘izlarda shu taom *sümölök* deb ataladi va Navro‘zda to‘kinlik va barakaning ramzi hisoblanadi [İpek, 2012: 41; Bayrak İşcanoğlu, 2023: 26]. Xorazm o‘g‘uz shevasida bu so‘z *sımäläk* shaklida qo‘llanadi [Bobojonov, 1997, lug‘at: 45]. Ozarbayjon tilida *səməni* so‘zi mavjud bo‘lib, ikki ma’noda ishlatiladi: 1) Navro‘z bayramida likopchalarda undiriladigan bug‘doy; 2) undirilgan bug‘doy shirasidan pishiriladigan holva [ADİL, IV, 2006: 81]. Turkmanlarda ham Navro‘zning maxsus taomi *semeni* deb ataladi [Ağaverdi Xəlil, 2013: 45]. Demak, qarluq va qipchoq arealida *-lAk* li variant (o‘zbekcha *sumalak*, qirg‘izcha *sümölök*), ozarbayjon va turkman tillarida esa *səməni ~ semeni* shakli qo‘llanadi. Qirg‘izcha *sümölök* shaklida so‘zning lab garmoniyasiga bo‘ysundirilishi o‘zlashmaning turkiy fonetik tizimga to‘liq moslashganini ko‘rsatadi. Xorazmcha *sımäläk* shakli esa *-läk* formantini o‘g‘uz shevasi fonetikasi bilan birlashtiradi va ikki areal o‘rtasidagi o‘tish holatini aks ettiradi. So‘zning kelib chiqishi haqida ham fikrlar turlicha. Adabiyotlarda u

odatda forscha deb hisoblanadi, Ağaverdi Xəlil esa *səməni* so‘zini turkiy *saban* «ekin» so‘zi bilan bog‘laydi [Ağaverdi Xəlil, 2013: 79].

Eroniy o‘zlashmalarning turkiy fasl tizimiga kirib borishini *chilla* termini ham ko‘rsatadi. Tojik tilidan o‘zbek tiliga, fors tilidan ozarbayjon tiliga o‘tgan, *chil* «qirq» soniga *-a* qo‘shimchasi qo‘shilishi bilan hosil bo‘lgan [Rahmatullayev, III, 2009: 253] *chilla ~ çillə* termini har ikki tilda ham qishning eng sovuq davrini, ham tug‘ruqdan keyingi qirq kunni bildiradi. Sh.Rahmatullayev *qish chillasi*ni «uch oylik qishning boshidan va oxiridan 25 kundan chiqarib tashlangandan keyin o‘rtada qolgan 40 kun», *yoz chillasi*ni esa yozning shu tartibda ajratilgan 40 kuni deb izohlaydi [Rahmatullayev, III, 2009: 253]. Bu yerda eroniy *chilla* so‘zi turkiy *qish* va *yoz* so‘zlari bilan birikib, turkiy tilning fasl tizimiga kirgan. Qishning bo‘linishi ham har ikki tilda o‘xshash. O‘zbeklarda *qishki chilla* 25 dekabrdan 5 fevralgacha davom etadi va turkiy sifatlar yordamida *katta* va *kichik chilla*ga bo‘linadi [Sarimsakov, 2010: 17; Özdemir, Raimova Aysal, 2025: 143]; ozarbayjon tilida *böyük çillə* qishning dastlabki 40 kuni, *kiçik çillə* esa undan keyingi 20 kundir [ADİL, I, 2006: 484; Cavadova, Cavadov, 1984: 132–133]. Ozarbayjon shevalarida ikki chilla tutashgan davr uchun *cahar-cahar* (Julfa, Ordubad) termini ham qo‘llanadi [NDŞL, 2017: 52].

Chilla davri bilan bog‘liq bayramlar ham umumiy eroniy qatlamga mansub. Qish o‘rtasida nishonlanadigan qadimiy eron bayrami *Sada* har ikki xalqda yashab kelgan. Farg‘ona o‘zbeklarida *sada* qishni kuzatish marosimi bo‘lib, gulxan ustidan sakrash va sopol idishlarni sindirish bilan kechgan [Sarimsakov, 2010: 17]. Ozarbayjonda *Səddə* Navro‘zga 50 kun qolganda nishonlanadigan gulxanli bayramdir [AE, III, 2007: 11–12]; Ordubad shevasida u «katta chilla oxirida nishonlanadigan bayram» sifatida qayd etilgan [NDŞL, 2017: 233]. Kuzgi bayram *Mehrjon ~ Mihrican* ham shu qatlamga kiradi. O‘zbeklarda *Mehrjon* hosil yig‘imi bilan bog‘liq kuzgi marosimlar qatorida tilga olinadi [Aşirov, Hatunoğlu, 2015: 123; Ağaverdi Xəlil, 2013: 46]. Ozarbayjonda *Mihrican* mehr oyining 16–22-kunlari o‘rtasida nishonlanadigan hosil bayrami sifatida tasvirlanadi; kuzgi ekish vaqti esa Hulkarning ko‘rinishi bilan belgilangan [AE, III, 2007: 436–437].

Hosil bayramlari bilan bog‘liq xirmon leksikasi eroniy qatlamning turkiy tillarga qanday moslashganini yanada yaqqol ko‘rsatadi. Forscha *xarman* so‘zi o‘zbek tiliga tojikcha shakli orqali o‘tib, *a* unlisi *i* va *o* unlilari bilan almashinib, *xirmon* shaklini olgan [Rahmatullayev, III, 2009: 239]. Ozarbayjon tilida esa so‘z *xırman* shaklida bo‘lib, undan turkiy qo‘shimchalar yordamida *xırmançı*,

xırmanlıq, *xırmanaltı* so‘zlari yasalgan [ADİL, II, 2006: 462]. Marosim leksikasida esa o‘zlashma so‘z atrofida turkiy terminlar to‘planadi. O‘zbek shevalarida *ayaqqushdi* «xirmon yanchishni boshlash marosimi», *mayda* «ish hayvonlari bilan yanchiladigan xirmon va bu paytda aytiladigan qo‘shiq», *baraka tosh* «sovurilgan don uyumi ustiga qo‘yiladigan tosh» [Mirzayev, 1991: 10, 52, 13]; Surxon vohasida oxirgi g‘alla bog‘imiga *ona bug‘doy* deyiladi va uni o‘rgan kishi *Ettim-ettim, oblo baraka bersin!* deydi [Xaydarov, 2026: 73]. Ozarbayjon tilida esa *vəl* «xirmonda don yanchish uchun asbob», *dəc* «xirmondagi donni belgilash uchun muhr», *həşəm* «yanchish uchun xirmonga to‘kilgan don», *holavar* «qo‘shchi qo‘shig‘i» kabi so‘zlar qo‘llanadi [ADİL, IV, 2006: 478; I, 2006: 567; II, 2006: 376, 395]. Demak, o‘zlashma umumiy, uning atrofidagi marosim terminlari esa mahalliy.

Umumiy eroniy-arabiy qatlamda moslashuv bilan birga semantik farqlanishlar ham kuzatiladi. O‘zbek shevalarida *oxir chorshanba* Safar oyining oxirgi chorshanbasida bajariladigan odatdir. Bunda gulxan yoqilib, ustidan sakraladi [Mirzayev, 1991: 63]. Ozarbayjon tilida esa *axır çərşənbə* «Navro‘z bayrami arafasiga to‘g‘ri keladigan so‘nggi chorshanba kuni»dir [ADİL, I, 2006: 79]. Marosim ham, termin ham o‘xshash, biroq taqvimdagi o‘rni farqli. O‘zbeklarda oy (hijriy) taqvimiga, ozarbayjonlarda quyosh taqvimiga bog‘langan. Arabcha *hamal ~ həməl* burj nomi ham har ikki tilda Navro‘z bilan bog‘liq. O‘zbeklarda *Hamal kirdi, amal kirdi* iborasi bilan dehqonchilik ishlarining boshlanishi bildiriladi [Özdemir, Raimova Aysal, 2025: 140], ozarbayjon tilida esa Quyoshning *Həməl* burjiga kirishi Navro‘z marosimining boshlanishi hisoblanadi [ADİL, II, 2006: 361]. Qishning so‘nggi sovuq kunlari esa o‘zbekchada arabcha *ayamajuz* (*ayyām al-ʿajūz* «kampir kunlari») termini bilan [Sarimsoqov, 1986: 84], ozarbayjon tilida mazmunan unga mos keladigan turkiy *qarı borcu* («kampir qarzi») iborasi bilan ataladi [AE, III, 2007: 425]. Bu misolda bir xil xalq tasavvuri o‘zbek tilida o‘zlashma, ozarbayjon tilida esa turkiy so‘zlar bilan ifodalangan.

O‘zlashmalarning turkiy zaminda qayta ma’nolashtirilishiga yana bir misol yomg‘ir chaqirish marosimining nomi bo‘lgan *sust xotin* birikmasidir. Birikmaning ikkinchi komponenti turkiy bo‘lsa-da, birinchi komponenti bo‘lgan *sust* so‘zining kelib chiqishi munozarali. Bu haqda ikki xil izoh mavjud. B.Sarimsoqovga ko‘ra, *sust* «Avesto»dagi yomg‘ir ma’budasi Tishtriya nomidan kelib chiqqan. Muallif bu nomni *Tishtr* (atoqli ot) va *-iya* (ayol jinsi ko‘rsatkichi) qismlariga ajratadi. Uning fikricha, turkiy tillarda grammatik jins bo‘lmagani

uchun *-iya* qismi o‘rniga *xotin* so‘zi qo‘llangan, *Tishtr* esa *Tushtr* > *Tustr* > *Sustr* > *Sust* tarzida o‘zgargan [Sarimsoqov, 1986: 85–87]. Sh.Rahmatullayev esa *sust* so‘zini «shoshilmay, sekin ish qiladigan» ma’nosidagi tojikcha sifat sifatida izohlaydi, biroq marosim nomini alohida sharhlamaydi [Rahmatullayev, III, 2009: 219]. Qaysi izoh to‘g‘ri ekani qo‘shimcha tadqiqotni talab qiladi. Ayrim shevalarda *sust* so‘zi *sel*, *suv*, *sut* so‘zlari bilan almashtiriladi. Buni xalq etimologiyasi bilan izohlash mumkin. So‘zlovchilar ma’nosi tushunarsiz bo‘lgan so‘zni suv va yomg‘ir bilan bog‘liq tanish turkiy so‘zlarga yaqinlashtirgan. Shunday qilib, kelib chiqishi noma’lum so‘z turkiy til zaminida qayta ma’nolashtirilgan.

O‘tkazilgan tahlil o‘zbek tili mavsumiy marosimlar leksikasining tarixiy-genetik jihatdan bir xil emasligini, turli davrlarda shakllangan bir necha qatlamdan iborat ekanini aytishga asos beradi. Bu leksikaning asosini turkiy qatlamlar tashkil etadi. Umumturkiy qatlam o‘zbek tilining turkiy dunyo bilan genetik birligini aks ettiradi, biroq hatto bu qatlamda ham so‘zlarning fonetik qiyofasi areal farqlarni yuzaga chiqaradi. Leksikaning o‘zagini tashkil etuvchi qarluq qatlami Koshg‘ariy davridan kelayotgan vorisiylikni va uyg‘ur tili bilan umumiylikni ko‘rsatadi. Qipchoq qatlami o‘zbek tilini qozoq, qirg‘iz, tatar va boshqird kabi qipchoq guruhidagi turkiy tillar bilan birlashtiradi. Xorazm shevalarida saqlangan o‘g‘uz qatlami esa o‘zbek tilini turk, turkman va ozarbayjon tillari bilan bog‘lovchi o‘tish zonasi vazifasini bajaradi.

Turkiy qatlamlar bilan bir qatorda eroniy va arabiy qatlam ham o‘zbek va ozarbayjon tillarida umumiy bo‘lib, bu xalqlarning eroniy tilli aholi bilan uzoq muddatli aloqalarining natijasidir. Biroq bu o‘zlashmalar turkiy tillarda passiv holda qolmagan, turkiy fonetikaga moslashgan va turkiy marosim terminlari bilan qurshalgan. Bir qator terminlarning kelib chiqishi haqidagi fikrlarning turli-tumanligi esa mavsumiy marosimlar leksikasini kelajakda etimologik jihatdan yanada chuqurroq o‘rganishni taqozo etadi.

Umuman olganda, mavsumiy marosimlar leksikasi o‘zbek tilining qarluq o‘zagi asosida qipchoq va o‘g‘uz areallari kesishgan ko‘prik mavqeyida joylashganini aytishga asos beradi. Bu mavqe o‘zbek tilining turkiy dunyo bilan ko‘p tomonlama aloqalarini aks ettiradi va uning xalqaro nufuzining tarixiy-lingvistik asoslaridan birini tashkil etadi.

ADABIYOTLAR

1.Ağaverdi Xəlil. Türk xalqlarının yaz bayramları və Novruz. – Bakı: Elm və təhsil, 2013.

2.Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti (ADL). – Bakı: Şərq-Qərb, 2007.

3.Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (ADİL). 4 cilddə. – Bakı: Şərq-Qərb, 2006.

4.Azərbaycan etnoqrafiyası (AE). 3 cilddə. – Bakı: Şərq-Qərb, 2007.

5.Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası. – Bakı: Elm və təhsil, 2011.

6.Mirzəyeva N.Ə. Azərbaycan folklorunun dilində terminoloji səciyyəli etnoqrafik leksika: filol. üzrə fəls. dok. dis. avtoref. – Bakı, 2014.

7.Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğəti (NDŞL) / Ə.Quliyev, N.Əliyeva. – Naxçıvan, 2017.

8.Aşirov A., Hatunoğlu N. Özbekistan’da mevsimsel bayramlar ve özel günler // Millî Folklor. – 2015. – № 105. – S. 120–130.

9.Bayrak İşcanoğlu İ. Kırgız halk takvimi ve takvimsel uygulamalar // Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi. – 2023. – C. 6, № 2. – S. 21–34.

10.Biray N. Bugün hava nasıl olacak? Halk bilgisine dayalı takvim ve hava tahmini: Kazak Türkçesi örneğinde // Ankara Üniversitesi DTCF Türkoloji Dergisi. – 2013. – C. 20, № 2. – S. 1–30.

11.Duran R. Türk süsleme sanatlarının ortak motifi Nevruz çiçeği // Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi. – İzmir, 1997. – № II. – S. 125–171.

12.Eflatun M. Klasik Türk şiirinde Türk mitolojisinin izleri: Yada ve galebe taşı örnekleri // Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi (ESTAD). – 2023. – C. 6, № 3. – S. 570–601.

13.Güncel Türkçe Sözlük (GTS) / Türk Dil Kurumu. – https://sozluk.gov.tr (müraciət tarixi: 02.10.2026).

14.Isakov B. Kırgız konargöçerleri arasında geleneksel takvim anlayışı // Akademik Bakış. – 2012. – C. 6, № 11. – S. 201–210.

15.İpek B. Kırgızistan’da bir Nevruz geleneği: Sümölök // Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. – 2012. – C. 22, № 2. – S. 34-44

16.İşankul C. Nevruzda bayçiçek merasimi // Turkish Studies. – 2007. – Vol. 2/2. – S. 383–389.

17.Kaşgarlı Mahmud. Divanu Lugati’t-Türk / Haz. A.B.Ercilasun, Z.Akkoyunlu. – Ankara: TDK, 2014.

18.Kısa O. Zamanın simgesel yolculuğu: Türkmen kültüründe on iki hayvanlı Türk takviminin izleri // Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi. – 2025. – C. 15, № 30. – S. 229–249.

19.Nişanyan S. Nişanyan Sözlük: Çağdaş Türkçenin etimolojisi. – https://www.nisanyansozluk.com/kelime/köse (müraciət tarixi: 02.10.2026).

20.Özdemir H.M., Raimova Aysal R. Özbekistan halk takvimi ve mevsimsel merasimler // Eastern Geographical Review. – 2025. – 30(53). – S. 137–146.

21.Sevinç F. Halk takvimini şiirle anlatmak: Sâl-ı Gurre-nâme // Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi (ESTAD). – 2023. – C. 6, № 2. – S. 482–497.

22.Yavuzarslan P. Türk dilinin tarihî kaynaklarında yaz ve yay sözcüklerinin semantik analizi üzerine // Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten. – 2009. – II. – S. 113–133.

23.Zaripova Çetin Ç. Tatar Türklerinin mevsimlerle ilgili gelenekleri // Türk Dünyası Araştırmaları. – 2004. – Kasım–Aralık. – S. 123-142

24.Ziyai A., Yelok V.S. Uygur Türklerinde Nevruz // GÜ Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi. – 2005. – C. 25, № 2. – S. 183–199.

25.Blažek V. Altaic Languages: History of Research, Survey, Classification and a Sketch of Comparative Grammar. – Brno: Masaryk University Press, 2019.

26.Bobojonov Y. Janubiy Xorazm etnografik leksikasi: filol. fan. nomz. diss. – Toshkent, 1997.

27.Mirzayev N. O‘zbek tili etnografizmlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: Fan, 1991.

28.Sarimsoqov B. O‘zbek marosim folklori. – Toshkent: Fan, 1986.

29.Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining etimologik lug‘ati. I jild: Turkiy so‘zlar. – Toshkent: Universitet, 2000; II jild: Arabcha so‘zlar. – Toshkent: Universitet, 2003; III jild: Fors-tojikcha so‘zlar. – Toshkent: Universitet, 2009.

30.Xaydarov O.E. Surxon-Sherobod vohasida xo‘jalik faoliyati bilan bog‘liq taqvimiy urf-odat va marosimlar // Oriental Renaissance. – 2026. – 6(5). – B. 67–78.

31.Джавадова Э.Ю., Джавадов Г.Д. Народный земледельческий календарь и метеорология азербайджанцев в XIX – начале XX в. // Советская этнография. – 1984. – № 3. – С. 128–133.

32.Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1960.

MUNDARIJA

KIRISH SO‘ZI		
Sirojiddinov Sh.S.	O‘zbek tilining xalqaro nufuzini oshirish zarurati	**6**
I. O‘ZBEK TILINING JAHON TILLARI TIZIMIDAGI O‘RNI VA RIVOJLANISH TENDENSIYALARI		
Xolmanova Z.	O‘zbek tilining jahon tillari tizimidagi mavqeyini belgilashda lingvodidaktikaning o‘rni	**9**
Abdushukurov B.	Alisher Navoiy asarlaridagi qadimgi turkiy fe’llar semantikasi	**16**
Xudoyberdiyev J.	Mahmud Koshg‘ariy – singarmonizmning birinchi nazariyotchisi va ovrupolik olimlarning singarmonizm haqidagi xato qarashlari	**30**
Abdurahmanova M.	Alisher Navoiy merosi psixolingvistik talqinda	**45**
Xolmurodova M.	“Nasoyim ul-muhabbat” asaridagi tabobatga doir ayrim arabcha so‘zlar	**51**
O‘razova I.	Ot frazemalarning grammatik funksiyasi (Alisher Navoiy “Xamsa”sidagi frazemalar misolida)	**56**
Maxkamova D.	O‘zbek tili axborot-kommunikatsiya texnologiyalari	**60**

	terminologiyasi taraqqiyoti va tadqiqi	
Oripova M.	Sinestezik metaforalarda sezgilar interperatsiyasi	**66**
Muratova N.	Tilak va tabrik nutqiy aktlarida kommunikativ taktikaning tanlanish xususiyatlari	**72**
Abdullayeva G.	Folklor diskursida o‘xshatishlarning semantik-struktur va kognitiv tahlili	**78**
Xayrullayeva R.	Kichraytirish-erkalash shakllarining pragmatik ifodalanishi	**86**
Jumaniyozova Ch.	Sifat so‘z turkumida obyektiv va subyektiv belgilarning ifodalanishi	**90**
Abduvaliyeva K.	“Shajarayi turk” asaridagi ba’zi urug‘ nomlarining etnotoponim sifatidagi tahlili	**95**
Mullaboyeva Sh.	O‘zbek tilida o‘xshatishlar asosida estetik bahoning ifodalanishi	**107**
Mamadoliyeva M.	Graduallik kategoriyasining lingvistik tabiati va uning turdosh hodisalar bilan munosabati (Xayriddin Sultonov va Iqbol Mirzo asarlari misolida)	**115**
Mamarasulova M.	O‘zbek tili fonosemantik tahlilining fonologik asoslari	**130**
Siddiqova N.	O‘zbek xalq maqollaridagi eskirgan leksika: tarkibi,	**132**

	variantlanishi va lingvopoetik vazifalari	
Yusupova A.	Konseptlarning metaforik ifodalanishi va tahlil shakllari	**144**
O‘ralova N.	O‘zbek tilshunosligida parsellyatsiya hodisasi, uning sintaktik tavsifi va ega-kesim munosabatidagi o‘rni	**150**
Maxmudova M.	Kelishik kategoriyasining o‘rganilish tarixiga doir ayrim mulohazalar	**158**
Nurmatova S.	O‘zbek tilida rang ifodalovchi birliklarning lingvokognitiv strukturasi va konseptualizatsiya masalalari	**168**
Keldiyorova Z.	O‘zbek tilidagi shikoyat matnlarida nutqiy aktlarning ifodalanishi	**174**
Aliqulova Z.	Toponimlarning axborotni saqlash va uzatish xususiyatlari	**178**
Jurayeva Sh.	Hurmat kategoriyasining lisoniy birliklar bilan ifodalanishi	**183**
Karimova U.	Kultegin bitiktoshidagi xarakter-xususiyat bildiruvchi sifatlar tahlili	**188**
II. O‘ZBEK TILINI XALQARO MAYDONDA TARG‘IB QILISH STRATEGIYALARI		
Shamsiyeva M.	Peyzaj matnlari orqali turizmni rivojlantirish istiqbollari	**194**

Jo‘rayeva M.	Matnni tushunishda asar sarlavhasining ahamiyati	**201**
III. GLOBALLASHUV SHAROITIDA MILLIY TIL VA MADANIYATNI SAQLASH MASALALARI		
Ashirboyev S.	Adstrat sharoitidagi turkiy shevalarning o‘zaro ta’siri masalasi	**205**
Farhad Rahimi	Yakşı/ ĥoş, yap/ lap, ķop/ köp/ ĥob, appaķ/ pāk kelimeleri üzerine On the words yakşı/ ĥoş, yap/ lap, ķop/ köp/ ĥob, appaķ/ pāk	**210**
Xakimova M.	O‘zbek tilidagi metaforik konseptuallashtirishning milliy xususiyatlari	**232**
Abbozov O.	So‘x toponimlarining lingvomadaniy xususiyatlari	**238**
Komilova G.	O‘zbek tilida qadriyatlar tipologiyasining lingvistik verbalizatsiyasi	**245**
Xomidova M.	Zamonaviy o‘zbek badiiy matnlarida ertak elementlarining intertekstual xususiyatlari	**253**
Həsənzadə Səmra	Qrammatik metaforun türk dillərində reallaşması (özbək dilinin materiallari əsasinda)	**261**
Davronova Z.	Antroponimik freymlarda registrdan og‘ish fenomini (Cho‘lponning “Kecha va kunduz” romani misolida)	**272**

Tursinbayeva Sh.	Badiiy matnda onomastik birliklarning lingvomadaniy imkoniyatlari	**276**
Bekmuradova I.	O‘zbek tilidagi ijobiy fe’l-atvor leksemalarining semantik tasnifi	**283**
Imomova I.	Fitratning dramatik asarlarida maqollarning qo‘llanilishi va funksional-semantik xususiyatlari	**291**
Turgunboeva D.	Globallashuv sharoitida o‘zbek va ingliz lingvomadaniyatida miqdoriy me’yor	**297**
Amrullayeva M.	O‘zbek tilida inson xarakterini ifodalovchi frazemalarning semantik mikromaydonlari	**305**
Abdug‘afurova A.	Lingvomadaniy kodlarning poetik faollashuvi: Faxriyor va Ulug‘bek Hamdam she’riyati qiyosida	**312**
Muzaffarova Z.	Badiiy matnda qo‘llangan metaftonimik birliklarning kognitiv xususiyatlari	**322**
Jumayeva M.	Son komponentli lug‘aviy birliklarning lingvokulturologik tahlili	**327**
Xolmo‘minova H.	Frazemalarning lingvomadaniy tahlili	**333**
IV. O‘ZBEK TILINI O‘QITISHNING ZAMONAVIY METODLARI VA XORIJIY TAJRIBA		

Xusanova N.	Raqamli ta’lim muhitida o‘qish savodxonligi transformatsiyasi vositasida boshlang‘ich o‘quvchilarning kreativligini shakllantirish	**337**
Mamirova X.	Bolalarda ko‘p ma’noli so‘zlarni o‘zlashtirishning psixolingvistik mexanizmlari va til ta’limiga ta’siri	**344**
Arolova N.	Maktabgacha yoshdagi o‘zbek bolalari nutqida sintaktik tejamkorlik	**351**
Mirnosirova D.	Nutqiy ijod haqidagi nazariy qarashlar talqini	**356**
Nurboboyeva R.	Erta yoshdagi bolalar ta’limida adabiyotning tutgan o‘rni	**363**
Keldiboyeva M.	O‘zbek tili omonimlarini o‘zlashtirishda kontekst va assotsiatsiyaning psixolingvistik roli	**369**
V. TARJIMA VA LINGVOMADANIY ALOQALAR: XALQARO HAMKORLIKNING MUHIM OMILI SIFATIDA		
Mustafa Said Arslan	Türkiye türkçesi ve özbek türkçesi arasindaki yakinliğin öğretimdeki yansimalari: özbek türkçesi öğretiminde karşilaşilan sorunlar ve öneriler	**378**
Kalanova D.	O‘.Hoshimov “Dunyoning ishlari” asarining koreyscha tarjimasida milliy-madaniy realiyalarning berilishi	**389**

Muhammadiyeva D.	Ko‘p tilli parallel korpusning tarjima birliklarini qiyosiy o‘rganishdagi imkoniyatlari	**400**
Abbasova Ş.	Özbek Yazı Dili ve Azerbaycan Türkçesi'nin Ağızlarında Akrabalık Terimleri	**411**
Qarshiyev K.	Badiiy tarjimaning adabiy-estetik tafakkur evolyutsiyasiga ta’siri (Jamol Kamolning tarjimonlik faoliyati misolida)	**418**
Rahimova Z.	Parallel korpuslarning tarjimashunoslik va qiyosiy tilshunoslikdagi ilmiy ahamiyati	**428**
Bozorova S.	Rus tilidagi ayrim gippologik birliklar tadqiqiga doir	**433**
Axmedova N.	O‘zbek va ingliz tillarida ruhiy holat birliklarining semantik farqlari va kontekstual tarjimasi	**442**
Davlatova R.	Sun’iy intellekt asrida inson nutqi, tilni idrok etish va psixolingvistik jarayonlar	**448**
Turdiyeva R.	Ingliz, qoraqalpoq va o‘zbek tillaridagi maqollarda zoonimlarning lingvokognitiv tahlili (“bo‘ri” misolida)	**462**
Ataniyazova S.	O‘zbek va ingliz tillarida mayl, zamon va modallikning muloqot xulqidagi funksional-uslubiy imkoniyatlari	**466**
Sayfiyeva K.	O‘zbek va ingliz fitonim komponentli maqollarida inson	**472**

	konseptining kognitiv metaforik modellari	
Tillayeva O.	O‘zbek va turk maqollarida erkak konseptining semantik maydoni	**485**
Musurmankova Sh., **Abdullayeva D.**	“Ikki eshik orasi” romanidagi murojaat birliklarining lingvomadaniy xususiyatlari va tarjima muammolari	**495**
Abdullayeva M.	Ingliz va o‘zbek maqollarida nutqiy antonimiyaning lingvokognitiv xususiyatlari	**502**
VI. AXBOROT TEXNOLOGIYALARI VA RAQAMLI MUHITDA O‘ZBEK TILINING RIVOJI		
Abjalova M.	O‘zbek tili multikorpusida aksentologik korpus va uning ahamiyati	**513**
Elova D.	O‘zbek normativ-huquqiy matnlarini lingvo-mantiqiy annotatsiyalash mezonlari	**524**
Kasimova Z.	O‘zbek tili iboralar korpusini yaratishning lingvistik va kompyuter asoslari	**534**
Nurullayeva O.	Barqaror birikmalar resurslari va parallel korpus uchun baza tuzish mezonlari	**542**
Musulmonova K.	Lingvistik ekspertologiyada matn identifikatsiyasi bo’yicha ekspert xulosalarini shakllantirishning nazariy va amaliy asoslari	**550**

Umarova Sh.	Kollokatsiyalarni korpus asosida aniqlashning nazariy va metodologik asoslari	**556**
Akramdjanova M.	Parallel korpusning madaniyatlararo kommunikatsiyadagi o‘rni	**564**
Buronova R.	Raqamli muhitda o‘zbek tilidagi neologizmlarning shakllanishi	**570**
Shodmonaliyeva Y.	Sentiment tahlilda tasdiq-inkor emojlarining diskursiv va pragmatik funksiyalari	**576**
Rayimjonova M.	Rauf Parfi she’riyatining leksik-statistik xususiyatlari	**591**
VII. XALQARO TA’LIM DASTURLARI VA O‘ZBEK TILI: IMKONIYAT VA ISTIQBOLLAR		
Mirzəli Məleykə	Azərbaycanda özbək dilinin tədrisi: təcrübə və perspektivlər (bakı slavyan universitetinin timsalında)	**595**
Iskandarova G.	O‘zbek tilini ikkinchi til sifatida o‘rganishda so‘z ma’nolarini o‘zlashtirish	**603**
VIII. O‘ZBEK TILI VA DIPLOMATIYA: XALQARO MUNOSABATLARDA TILNING O‘RNI		
Темирова Б., **Темирова М.**	Кыргыз, өзбек тилдери жана алардын адабий-маданий байланыштардагы ролу	**610**

Nazarov Q.	O‘zbek diplomatik diskursida metaforalarning kommunikativ-pragmatik xususiyatlari	**620**
IX. ILMIY TADQIQOTLAR VA LINGVISTIKADA XALQARO HAMKORLIK MASALALARI		
Berdak Yusuf	O‘zbek tilining shakllanish jarayoni va eski o‘zbek tili terminlari	**626**
Qurbonova M.	Xarizmatik nutq haqidagi nazariy qarashlar talqini	**632**
Umurzoqova M.	Erkin A’zam asarlarida lisoniy shaxs tiplari	**640**
Mirzaali Malika	O‘zbek tılının mavsumıy marosımlar leksıkasıda turkıy areal mavqeyı	**646**
Məmmədova A.	Xarəzm Türkcəsində Və Müasir Özbək Dilində Qohumluq Terminlərində Cins Kateqoriyasinin İfadəsi	**661**
Tuxtasinova M.	L.Z.Budagov lug‘atidagi umumturkiy leksik fond: “tur.” pometali leksemalarning tarixiy-qiyosiy tahlili	**670**
Abdullayeva S.	So‘z yasalishını qıyosıy-tıpologık tadqıq etısh metodologıyası va tahlıl mezonları	**681**
Xasanova G.	Kinesikaning lingvistik tadqiqi: shakllanish tarixi va kommunikativ funksiyalari	**688**

Rajabov N.	O‘zbek tilida ng fonemasining talaffuzi, imlosi va tarixiy taraqqiyoti	**695**
Mirzayeva G.	O‘zbek tilida tovush o‘zgarishlarining neyrolingvistik asoslari	**699**
Arislanova M.	She’riy matnning konseptual tizimi va lingvokognitiv xususiyatlari (Erkin Vohidov ijodi misolida)	**706**
Muhammadiyeva M.	“Shum Bola” qissasidagi ba’zi polisemantik leksemalar tahlili	**717**
Abdullayev G‘.	Fitrat she’riyatidagi turkiy so‘zlarning emotsional-ekspressiv xususiyatlari	**722**
Tursunova S.	Ironiyada implikatura fenomeni va yashirin ma’no mexanizmlari	**726**
Turobova N.	Badiiy diskursda morfologik vositalarning pragmatik xususiyatlari	**737**
Utegenova O‘.	O‘zbek tilida tasviriy ifodalarning badiiy matnda qo‘llanilishi	**744**
Komilova G.	Tarixiy-badiiy matnlar korpuslarini yaratish zarurati va ularni semantik modellashtirish masalalari	**749**
Haydaraliyeva Sh., Mo‘minova M.	O‘zbek tili leksikasining taraqqiyot tamoyillari va semema tushunchasi	**759**

Axmedova M.	Diskurs tushunchasining lingvistik talqini: nazariy yondashuv va ilmiy qarashlar	**768**
Komilova Sh.	Lingvokultrologiyada evfemizm va milliy mentalitet: ayollar nutqi misolida nazariy talqinlar	**774**
Suyunova D.	“Boburnoma” dagi leksik qatlamlarning “Boburiynoma”da badiiy qayta faollashuvi: leksik-semantik va funksional-uslubiy tahlil	**780**
Maqsudaliyeva Y.	Lingvistik ekspertiza va lingvokriminalistik tahlil: nazariya va amaliyot	**786**
Abdurasulova D.	O‘zbek qizlari nutqidagi neonim va slenglarning pragmalingvistik tadqiqi	**792**
Majidova M.	Tibbiy soha rahbarlari kinesik nutqining lingvosomatik tadqiqi	**797**
Abdullayeva I.	Gender qadriyatlarning aksiolingvistik tahlili	**802**
X. O‘ZBEK TILINING OMMAVIY AXBOROT VOSITALARI VA MEDIA MAKONIDAGI O‘RNI		
Saydaliyeva M.	Kinodiskurs multimediali muloqot tizimi sifatida	**809**
Otaxonova S.	Mediamatnlarda antroponimlarning pragmatik imkoniyatlari	**813**